

Eöry Gabriella

Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943)

AZ ORSZÁGOS KASZINÓ MEGALAPÍTÁSA

Az Országos Kaszinó 1883 és 1943 között működött Budapesten. A történetírásban evidenciának számít, hogy a *dzsentri* kaszinója volt. A kaszinó tagságára irányuló kutatásunkban ezt a vélekedést szeretnénk volna empirikus, statisztikai módszerekkel megvizsgálni; igazolni vagy cáfolni.

Budapesten az 1870-es, de még inkább az 1880-as évektől beszélhetünk a kaszinóalapítások megszorodásáról. 1883 és 1910 között kilenc kaszinó alakult, míg a megelőző 56 évben csupán három. Ekkor alapította a polgárság saját kaszinóit kerületenként (Budai Polgári Casino, Terézvárosi Polgári Kaszinó, VII. ker. Polgári Casino), 1869-ben pedig megalakult az első munkás-kaszinó is.

Az I. világháború alatt gyakorlatilag tiltottak mindennemű egyesületalapítást, és a hivatalos statisztika sem tud egyetlen 1910 és 1920 között újonnan alapított kaszinóról. A háborút követően a helyzet stabilizálódása újra kedvezett az egyesület-, így a kaszinóalapításnak is. 1920–1934 között 10 új kaszinó létesült a fővárosban. A rendelkezésünkre álló 1937-es összeírásból látható,¹ hogy a 22 kaszinó közül a többség lokális jellegű (például: Terézvárosi, illetve Lipótvárosi Kaszinó) vagy egy-egy foglalkozást űzők csoportját egybefogó (például: Orvos, vagy Gyógyyszerész Kaszinó) volt. A Nemzeti Casino és az Országos Kaszinó neve is elárulja azonban, hogy e két esetben országos hatókörű intézményekről volt szó, ahol vidéki és budapesti tagok egyaránt jelen lehettek.

Az arisztokráciát tömörítő Nemzeti Kaszinóval szemben az Országos Kaszinó azért alakult, mert a „politikai, gazdasági és tudományos élet nagyarányú fellendülése, az egész ország legműveltebb rétegeinek a fővárosba történt bevonása és ezzel a köz- és társadalmi élet nagyarányú kialakulása mindinkább kívánatosá tette egy, a művelt társadalmi osztályokat – foglalkozásukra való tekintet nélkül – összefogó, politikamentes kaszinó megalapítását”.² A kaszinó szervezése 1882 őszén kezdődött. Az ötletadó Dessewffy Arisztid, a képviselőház elnöki tanácsadója volt, aki több más társadalmi szervezet megalakításában is tevékenyen részt vett.³ Az alakuló gyűlést 1883. január 28-án tartották meg. Az alapszabály első paragrafusára szerint:

1 Dobrovits 1936: 87.

2 dabasi Halász 1932: 13.

3 A Magyar Athletikai Klub, az Uránia Tudományos Színház és az Idegenforgalmi Vállalat születésénél is bábáskodott.

„A kaszinó feladata a magyar társadalom művelt osztályainak⁴ oly érintkezési központot nyújtani, mely az igényeknek megfelelő társasszórakozáson felül, közhasznú célok és eszmecserék előmozdítására szolgáljon és a közös érdekek érvényesítésére az összetartás érzetét kifejtse. Különösen feladatául tűzi ki a kaszinó hazafias, közművelődési és szépművészeti célokat viszonyaihoz mérten anyagilag és erkölcsileg támogatni és előmozdítani. Testületi működése köréből azonban ki van zárva minden politikai és felekezeti jellegű tevékenység.”⁵

Az alapító gyűlésen megválasztották a kaszinó három elnökét, Zichy Jenő – politikus, közgazda és etnográfus –, Wekerle Sándor – jogász, akkor miniszteri osztálytanácsos – és Revizcky Ambrus – törvényszéki bíró – személyében. Ezzel létrejött a főváros második (a Nemzeti Kaszinó után) legjelentősebb társasköre.⁶ A kaszinót a *közgyűlés*, a *választmány*, az *igazgatóság*, a *gazda* és a *számvizsgáló bizottság* kormányozta. A három igazgató rotációs rendszerben látta el tisztét, a rendes közgyűlés választotta meg őket. Az Országos Kaszinót – fennállásának több mint hatvan esztendeje alatt – összesen 29 igazgató és gazda irányította. (1. melléklet)

Az alapszabály rendelkezése szerint a kaszinó tagja lehetett „minden tisztességes, művelt magaviseletű, hazafias, fedhetetlen jellemű és előéletű, teljes cselekvőképességű önálló férfi”.⁷ A tagokat két kategóriába sorolták; a budapesti állandó lakással rendelkezők lehettek a „rendes” tagok, a vidéki lakcímmel rendelkezők voltak a „vidéki” tagok. Ennek kapcsán emelnék ki azt a szembeötlő tényt, hogy az Országos Kaszinó ugyan országos hatókörű szervezet volt, de a vártnál sokkal kevesebb vidéken élőt vonzott a falai közé; arányuk átlagosan 25% volt.

Az Országos Kaszinó taglétszáma az alapítás évétől kezdve 1918-ig töretlenül növekedett, majd 1918 és 1921 között ingadozott, a maximumot 2353 főben érte el 1921-ben.⁸ Ezután folyamatosan csökkent a létszám egészen 1940-ig, amikortól három évig mintegy 200 fővel nőtt a kaszinótagok száma. A ’20–30-as évek létszámcsökkenésében fontos körülmény lehetett a gazdasági válság: a tagdíjak ekkor a sokszorosukra növekedtek, szűkült azok köre, akik még megengedhették maguknak ezt a kiadást is. A vidéki tagság létszáma 1900-ig folyamatosan növekedett, majd egy hétéves csökkenési periódust követően kezdett újra emelkedni, de 1921 után itt is megkezdődött a feltartóztathatatlan apadás. (1. ábra és 2. melléklet)

4 A művelt osztály megnevezés utólag került a szövegbe a középosztály megnevezés helyett, mivel azt nem tartották relevánsnak a kaszinó társadalmának leírására (Bognár 1927: 15).

5 *Az Országos Kaszinó alapszabályai* 1883: 3.

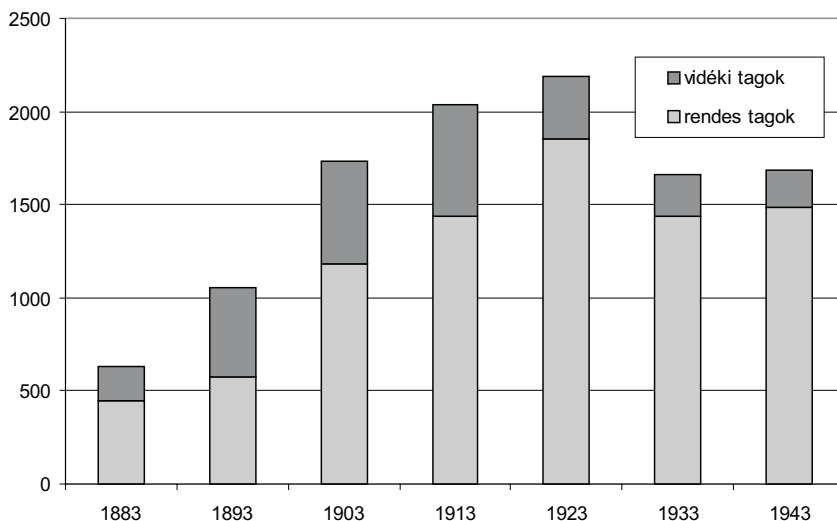
6 A kaszinót 1883 áprilisában nyitották meg a Hungária Szálló (a szálló 1871-ben nyílt meg 5 emeleten 294 szobával, a Kis híd utca 1. száma alatt, ma Türr István utca) földszinti termeiben. Az alapítók társasága 355 főt tett ki, ezzel szemben 1884 végén már a 700-at is meghaladta a látogatók száma. Ezért 1885-ben új helyiségeket béreltek, 1889 júniusában pedig a Nemzeti Színház bérházába költöztek, mely a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán állt, majd 1894-ben megkezdték egy önálló kaszinóépület munkálatait. 1896 januárjában nyíltak meg a fényes termek a Kossuth Lajos utca és az Újvilág utca (ma Semmelweis utca) sarkán. Az épület maga még ma is áll a mai Kossuth Lajos utca és a Semmelweis utca sarkán. Bár külsőleg hasonlatos a század végén felépült palotával, de a belső elrendezése az elmúlt 40 év folyamán – amikor a Szovjet Kultúra és Tudomány Házának adott otthont – meglehetősen megváltozott.

7 *Az Országos Kaszinó alapszabályai* 1883: 6.

8 Vö. *Az Országos Kaszinó évkönyve* 1921: 4.

1. ábra

Az Országos Kaszinó tagjainak száma mintaévenként (fő)

A TAGSÁG VIZSGÁLATA

A minta

A mintavétel során a kaszinó megalakulásának éve volt az első mintaév, amelynek adatait felvettük, és az ezt követő minden tizedik év tette ki az összesen hét mintaévet. Az egyes mintaévekben, vagy évmetszetekben felvett adatok egyik fele az Országos Kaszinó tisztikara tagjainak – három igazgató, gazda, választmányi tagok – adataiból áll. Az adatok másik felét a tagságból vett minta tette ki. Itt a rendelkezésünkre álló tagnévsorokból véletlen mintavétellel választottunk ki a tisztikar létszámával megegyező számú személyt. Így az egyes mintaéveket tekintve változó, a tagság 5–12%-os mintáit kaptuk.

A tagság budapesti és vidéki részre oszlott, amit a mintának is reprezentálnia kellett. Ez a módszer lehetővé tette számunkra, hogy egyrészt mintaévenként, másrészt a vidéki és budapesti tagság vonatkozásában, harmadrészt a tagság és a tisztikar relációjában tudjuk összevetni a kapott eredményeket. A minta tehát abban az értelemben sajátos, hogy az egyik felét kitevő – tisztikari – almintát tulajdonképpen 100%-os, vagyis teljes körű. Az adatokat az SPSS statisztikai program segítségével kódoltuk és rendeztük táblázatba.

A mintavétel forrása az *Országos Kaszinó évkönyve* volt, melyben minden évben szerepelt a tagság és a tisztikar teljes névsora. Az első mintaévekben az évkönyv

csupán a neveket tartalmazta, majd a lakcím (1893-tól), a taggá válás dátuma (1913-tól) és később a foglalkozás (1933-tól) is szerepelt benne.⁹

Az adatbázis 798 személy elemezhető adatait tartalmazza, ami a tisztikar sajátosságaiából adódóan valójában csak 691 különböző személyt jelent, (ugyanis a tisztikari tagságot alkotó személyekből a teljes mintában 107 fő szerepelt két vagy több mintaévben is tisztikari tagként). A teljes hét mintaévet tartalmazó adatbázis almintákra oszlik, közülük a tisztikaré a legnagyobb, a teljes minta 51,8%-a (403 fő); 36,7% (293 fő) a budapesti tagság aránya és 11,4% (91 fő) a vidéki almintáé.

1. táblázat

A minta megoszlása mintaévek szerint (fő)

Mintaév	Tisztikar	Budapesti tagság	Vidéki tagság	Összesen
1883	40+4	28	12	84
1893	53+4	29	24	110
1903	53+4	36	17	110
1913	52+4	37	15	108
1923	64+4	55	9	132
1933	62+4	54	8	128
1943	61+4	54	7	126
Összesen	385+28	293	92	798

A vizsgálat kezdetekor elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogyan jellemezhető a társaság tagjainak társadalmi helyzete. A kortárs (ön)definíciók tanulmányozását követően pedig arra, bizonyítható-e az empirikus adatok alapján, hogy itt a középosztály képviselőivel találkozhatunk? Ezt különböző státuszjegyekkel kívántuk mérni, úgymint foglalkozás, életkor, rendi-jogi státus (címek, rangok). Ezeket egészítette ki a vagyoni helyzet egyetlen dimenzióját kifejező földbirtok, illetve a politikai aktivitás vizsgálata. Mindezzel arra törekedtünk, hogy a különböző státuszjegyek mentén megmutatkozó azonosságokból megállapítható legyen, milyen státuscsoport alkotta az Országos Kaszinó tagságának törzsét. Homogén volt-e ez a csoport vagy sem? Ha nem, akkor milyen dimenziók és jegyek mentén rétegződött?

A felvett és vizsgált változók tehát a tagok *neve, életkora, lakóhelye, az esetleges címek és rangok, a törvényhozásban való részvétel, a foglalkozás, a birtokolt föld nagysága és a taggá válás dátuma*. A változók telítettsége nem egyenletes. Különösen a születési év felderítése jelentett komoly erőfeszítést, egyben ez hozta a legkevesebb eredményt is.

⁹ A mintatagok kilétének felderítése során egyéb forrásokat is igénybe vettünk; elsősorban a *Budapesti Lak- és Címjegyzékre, Magyarország Tiszti Cím- és Névtárára*, a gazdacímárakra, az *Országgyűlési Almanachokra* és a fellelhető életrajzi és geneológiai irodalomra, valamint a kortárs „ki-ki-csodák”-ra és életrajzi gyűjteményekre támaszkodtunk.

A tagok életkora

A vizsgált adatok szerint¹⁰ az Országos Kaszinó tagjai 1816 és 1902 között születtek. Túlnyomó részük (76%) 1873 előtt, ezen belül a társaságnak valamivel több mint a fele 1860-t megelőzően látta meg a napvilágot. A két világháború közötti mintaévekben mindez annyiban módosult, hogy a tagság több mint fele született az 1870-es évek előtti időszakban. A tisztikar átlagéletkora minden esetben magasabb volt, mint a tagságé. Mindezek láttán egy erősen elöregedő kaszinói tagságról beszélhetünk.

Az átlagos tagsági idő mintaévenként egyenletesen növekedett, 8 évről 25 évre. Azt láthatjuk, hogy a tagság egyre kevésbé frissült föl új emberekkel. A kaszinó elsősorban 1918-ig szerzett magának új tagokat, legalábbis a mintában szereplő tagok több mint 80%-a eddig az időpontig vált taggá. A teljes mintára vonatkozó trendek mind a három almintában megfigyelhetőek.

Az úgynevezett belépési életkor¹¹ átlaga a teljes mintát tekintve 35 év volt, ez azonban a kaszinó megalakulásától a felbomlásáig terjedően folyamatosan emelkedett. Az I. világháború után felvett személyek tehát mintegy 7–12 évvel voltak idősebbek belépésük pillanatában, mint azok, akik még a háború előtt lettek kaszinótagok.

Az Országos Kaszinó vonzereje az első világháborút megelőző korszakban volt a legnagyobb; ezután pedig egy viszonylagos állandóság állt be a taglétszámot tekintve. A belépések a '20-as évektől megritkultak, illetve az új tagok idősebbekből kerültek ki. Ezek szerint a közéletben résztvevő fiatalabb nemzedék a két világháború között már nem itt, hanem a társasági élet más színterein jelent meg.

A tagok lakóhelye

A kaszinótagok lakóhelyének vizsgálata nem hozott igazán meglepő eredményeket sem a budapestiek, sem a vidékiek esetében. A kaszinó tagságának egynegyede élt az akkori IV. kerületben, a Belvárosban, ahol főként városi hivatalnokok, a kereskedelem és hitelélet alkalmazottai és az állami alkalmazottak laktak. Az itt lakó kaszinótagok többnyire az utóbbi foglalkozási csoport felső fizetési osztályaiból kerültek ki. A mintaévek zömében ez volt a jellemző. Eltérő eloszlásokat az 1903-as mintaév mutatott, amikor a legtöbb kaszinótagot a VIII. kerületben találjuk, többségük a kereskedelem és a hitelélet területén dolgozott, értelmiségi, magas rangú katona és rendőr volt. De 1913-ban is sokkal nagyobb arányú szóródás volt a kerületek között, mint más években: a tagság nagy része a IX., a VIII. és a IV. kerületek között oszlott meg. Mind a IV. mind a VIII. kerületben lakók az előző mintaévben regisztrált jellemzőket mutatták, a IX. kerületben élők között voltak értelmiségiek, de a többséget itt is a magas rangú állami tisztviselők tették ki. 1933-ban a tagság

10 E tekintetben mindössze 436 fő életkori adatait sikerült kideríteni, vagyis 45,4%-os a feltáratlanság.

11 Az illetőnek a kaszinóba való belépése idején betöltött életkora.

nagy részének lakóhelye a IV. kerület mellett az I. kerület volt, amely elsősorban az úri osztályok felső rétegeit tömörítette. Nagy Beáta tanulmányában 1935-re vonatkozóan ugyanezt a sorrendet (I. IV. VIII. ker.) állapította meg.¹²

A tisztikaron belül is a IV. kerületi lakóhely a legjellemzőbb, bár két alkalommal itt is ettől eltérő eloszlásokat lehet felfedezni. A IV. kerület ebben az almintában jelentősebb arányt képviselt, mint a teljes mintában, ugyanis itt élt a tisztikari tagság egyharmada. Az alminta további egyhatoda élt a VIII. kerületben, s jelentős népesség esett még az V., a IX. és az I. kerületre is. A dualizmus korától a két világháború közötti korszakig haladva az Országos Kaszinó tagjainak lakóhelyi megoszlása egyre szórta lett, mivel a pesti belső kerületeken kívül a budai előkelő kerületek is egyre kedveltebbek voltak köreikben. Térbeli mozgásuk ily módon megegyezett az azonos társadalmi helyzetű budapesti lakosságéval.

A teljes mintában a vidéki kaszinótagok a felvidéki megyékből jöttek legnagyobb arányban. A két tiszántúli régió (Tiszántúl, Erdély és Partium) tagkibocsátó hatása elenyészőnek tűnik. Vizsgálódásaink során semmilyen objektív okot nem találtunk, amely magyarázatot adna a vidéki tagság rekrutációjára. Úgy véljük, hogy vidékről valószínűleg azok jártak fel Budapestre, akiknek üzleti, politikai vagy személyes érdekelttségük is volt ott.

POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁS AZ ORSZÁGOS KASZINÓ TAGJAI KÖZÖTT

A politikai szerepvállalást három dimenzióra bontottuk. Az elsőben a tagok törvényhozásban való részvételét vizsgáltuk, azt, hogy mennyire volt jellemző körükben a képviselőházi és főrendi, illetve felsőházi mandátum. A második dimenzióban – némiképpen eltérően az eddig alkalmazott módszerektől – a mindenkor uralmon levő kormányok tagjainak jelenlétét vizsgáltuk meg a kaszinó tagságában. A harmadik dimenzióban is ezt az eljárást követtük, vagyis nem az általunk vett minta volt a vizsgálat kerete, hanem a főispáni és alispáni névsorok. Arra szerettünk volna választ kapni, hogy milyen mértékben képviseltették magukat a mindenkori helyi hatalom vezetői az Országos Kaszinó tagjai között.

Az Országos Kaszinó tagjai a törvényhozásban

Ez a részvizsgálat arra próbál csupán választ adni, hogy a kaszinótagok mekkora arányban voltak jelen egy adott évben az országgyűlés valamelyik házában.

---

¹² Nagy 1987: 18.

2. táblázat

A mintában szereplő kaszinótagok politikai szerepvállalása (%).

Mintaév	Nem képviselő	Felsőházi tag	Képviselőházi tag
1883	58,3	2,4	38,1
1893	73,6	7,3	17,3
1903	82,7	5,5	11,8
1913	88,9	3,7	7,4
1923	94,7	–	5,3
1933	86,7	8,6	4,7
1943	88,9	6,3	4,8
A teljes minta	83,3	4,9	11,4

N = 798 fő

Az Országos Kaszinó tagjai többségének nem volt képviselői mandátuma, arányuk meghaladta a 80 százalékot. Ez az idő előrehaladtával tovább nőtt, vagyis egyre kisebb közvetlen politikai aktivitás jellemezte a kaszinótagokat. Ennek mértéke azonban még mindig jelentősebb a Nagy Beáta által kimutatottaknál, ő ugyanis a két világháború közötti időszakban a kaszinótagság csupán 4,5%-ának tulajdonított országgyűlési mandátumot.¹³ Jelen kutatás szerint ez a három utolsó mintaévben 5% és 13% között mozgott. Abban azonban egyetértünk a fenti munkával, hogy a felsőházi tagság tette ki a mandátumoknak több mint a felét. Képviselői mandátummal a teljes mintából mindösszesen 91 fő rendelkezett, arányuk folyamatosan csökkent: a kezdeti 38%-ról alig kevesebb mint 5%-ra esett vissza.

A felsőházi tagság részesedése erősen ingadozott, ám sosem érte el a 10%-t. Láthatóan a kétkamarás törvényhozás újjáélesztését követően magasabbak lettek ezek az arányok, ami bizonyítani látszik, hogy a jelenlevő kaszinói tagság a bethleni konszolidáció által elitpozícióba helyezett társadalmi csoportokat reprezentálta. Ők felsőházi tagként maradtak bent a politikai életben és nem képviselőként; „a fokozatosan háttérbe szoruló, a húszas évekbeli konszolidációt végrehajtó politikai elit mentsvára is lett a felsőház”.¹⁴

Átmeneti kategóriát jelentett Apponyi Albert és Zichy Jenő, akik örökös főrendiházi tagságuk mellett országgyűlési képviselőséget is vállaltak egy, illetve két ciklus erejéig. A századfordulót követően azonban már nem találkozunk hasonló példakkal.

A politikai szerepvállalás terén a tisztikar összehasonlítása a budapesti és vidéki tagsággal markáns különbségekre világít rá. Ahogy az várható volt, a tisztikarban nagyobb a képviselők aránya, mint a tagság kaszinóban vezető szerepet nem vállaló részében. A mandátummal nem rendelkezők részaránya idővel ugyan mindkét mintában megnőtt, de míg a tisztikarban ez kezdetben csak 50%, addig a tagságban 65%. Az arányok romlása az 1933-as mintáig töretlen, ott azonban kis javulás volt megfigyelhető. A felsőházi tagság a tisztikar soraiban több mint háromszor gyakrab-

¹³ Nagy 1987: 7.

¹⁴ Boross–Szabó 1999: 341.

ban fordult elő, mint a tagok között általában. A képviselőházi mandátum ugyanakkor csak közel kétszer volt gyakoribb közöttük. A felsőház esetében nem lehet egyértelmű tendenciát megállapítani, a felsőházi tagok aránya erősen ingadozott a különböző mintaévekben, ahogy a teljes mintában is. A képviselőházi tagság azonban nagyon egyértelműen, csökkenő tendenciát mutat, mint ahogy a fentiekben is láttuk. A csökkenés mértéke sokkal enyhébb volt a tisztikari tagok esetében, mint a tagságon belül.

De van-e különbség a vidéki tagság és a budapestiek politikai szerepvállalása között? Problematikus, hogy a vidéki tagság igen kis esetszámban képviseltette magát, emiatt a vizsgálat korlátozottan értelmezhető. A fő tendenciák szerint a nem budapesti tagoknak elenyésző hányada volt képviselő, felsőházi tag is alig akadt közöttük. Így nem nyert megerősítést az az előfeltevésünk, miszerint a vidéki tagság jelenléte azok képviselői mandátumának volt köszönhető.

3. táblázat

A teljes minta politikai szerepvállalása Budapest–vidék összehasonlításban (%)

Mintaév	Nem volt képviselő		Felsőházi tag		Képviselőházi tag	
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék
1883	52,8	91,7	2,8	–	43,1	8,3
1893	68,8	91,7	9,3	–	19,8	8,3
1903	80,6	94,1	6,5	–	12,9	5,9
1913	88,2	93,3	4,3	–	7,5	6,7
1923	94,3	100	–	–	5,7	–
1933	86,6	100	8,4	–	5,0	–
1943	89,1	85,7	5,9	14,3	5,0	–
A teljes mintában	82,0	93,5	5,4	1,1	12,2	5,4

N = 798 fő

A budapesti tagság arányszámai és a fent leírtak annak bizonyítékai, hogy az Országos Kaszinóra jellemző politikai szerepvállalás – melyet itt a képviselői mandátum volt hivatott jelezni – leginkább a tisztikar tagjainak volt a sajátja.

A kaszinótag képviselők 72%-a (91 főből 64 fő) a mindenkori kormánypárt színeiben foglalt helyet a törvényhozásban. Ezzel szemben mindössze 23 olyan embert találtunk, aki valamelyik ellenzéki párt padsoraiban ült (26%), a fennmaradó 2% a pártonkívülieket takarja.

A mintában szereplő képviselők foglalkozásukra nézve ügyvédek, magas rangú állami tisztviselők, földbirtokosok voltak. 1883-ban az ügyvédek és a földbirtokosok tették ki a képviselők felét, a következő két mintaévben viszont a magas rangú állami tisztviselők alkották a többséget. 1913-ban megint az ügyvédek és a földbirtokosok, 1923-ban az ügyvédek és az értelmiség adták a képviselők nagy részét. A magas rangú állami hivatalnokok túlsúlya az utolsó két mintaévben állt újra vissza, ekkor a kaszinótag képviselők több mint 60%-ának ez volt a foglalkozása.

A foglalkozási összetétel az országos adatokkal¹⁵ egybeesik ugyan, de arányaiban minden mintaévben eltérő képet mutat. Így az ügyvédek és magas rangú állami hivatalviselő képviselők erős felülreprezentáltságát, a földbirtokosok alulreprezentáltságát állapíthatjuk meg.

A kormányzati elit és az Országos Kaszinó

A politikai szerepvállalást és egyáltalán a politikai életben való részvételt más irányból is megpróbáltuk megvizsgálni. Itt arra kerestük a választ, hogy jellemző volt-e a kormányzati elit és a kaszinó összefonódása, akárcsak ideig-óráig is. A vizsgálat eredményei szerint az első mintaévtől az utolsóig haladva a kormánytagok kaszinói tagságának gyakorisága folyamatosan nőtt. Ami azt jelenti, hogy a kaszinó megalakulásának évében egyetlen kormánytag sem, tíz évvel később viszont az akkor hatalmon lévő nyolctagú kormányból négy miniszter megtalálható az Országos Kaszinó tagnévsorában: Wekerle Sándor miniszterelnök mint a kaszinó igazgatója, gróf Bethlen András földművelési miniszter, Josipovich Imre horvát–szlavón–dalmát tárcanélküli miniszter és Szilágyi Dezső igazságügyminiszter.

Az 1903-as mintaévben három kormányzati garnitúrát is figyelembe kellett vennünk, a Széll-kormányt, a Khuen-Héderváry-kormányt és a Tisza István vezette kormányt. Az első kormány kilenc tagjából heten voltak kaszinótagok: a miniszterelnök, továbbá Cseh Ervin, horvát–szlavón tárcanélküli miniszter; Darányi Ignác, földművelési miniszter; báró Fejérváry Géza, honvédelmi miniszter; Lukács László, pénzügyminiszter; Plósz Sándor, igazságügyminiszter, valamint Wlassics Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter. A nyolctagú Khuen-Héderváry-kormányból négyen voltak kaszinótagok, igaz, ők Széll Kálmán kormányában is miniszteri posztot bírtak (Darányi Ignác, Lukács László, Plósz Sándor, Wlassics Gyula). A harmadik esetben szintén négy név szerepelt a kaszinóban, a már korábban is kormánytag Cseh Ervinen, Lukács Lászlón és Plósz Sándoron kívül az új kereskedelemügyi miniszter, Hieronymi Károly is. Elmondható, hogy az 1903-ban hivatalban lévő kormányok tagjainak mintegy 59%-a volt az Országos Kaszinó tagja.

1913-ban szintén két kormány személyi állományát kellett megvizsgálnunk; a Lukács-kormányét és Tisza István kormányáét. Az arányok ekkor már jelentősen csökkentek a tíz évvel korábbiakhoz képest. A kormány kilenc tagjából mindössze két miniszter, Teleszky János, pénzügyminiszter és gróf Zichy János, vallás- és közoktatásügyi miniszter volt kaszinótag – előbbi 1891, utóbbi 1898 óta. Tisza kormányának 11 tagja volt, közülük három miniszter lépett be a kaszinóba. A fent is említett Teleszkyn kívül báró Ghillányi Imre földművelési miniszter és báró Harkányi János, kereskedelmi miniszter. Ghillányi alapító tagja volt a kaszinónak, Harkányi pedig 1885-ben lett tag. 1913-ban a miniszteri posztot vállalók kevesebb mint 25%-a volt kaszinótag.

---

15 Vö. Rudai 1936.

A következő három mintaévben jelentősen növekedett ez az arány: 1923-ban 41%-ra módosult, amikor a kormány öt tagja volt egyúttal kaszinótag: Belitska Sándor, honvédelmi miniszter; Bud János, közéleti tárca nélküli miniszter; Kállay Tibor, pénzügyminiszter; Nagy Emil, igazságügyminiszter és Walkó Lajos, kereskedelmi miniszter. Közülük hárman még a század elején léptek be a kaszinóba, Belitska 1916-ban, Bud azonban csak 1920-ban.

1933-ra tetőzött a politikusok kaszinóbeli reprezentációja, a Gömbös kormány összes minisztere (beleértve a miniszterelnököt is) kaszinótag volt. Figyelemre méltó, hogy mindannyian egészen új keletű tagsággal rendelkeztek: Hóman Bálint és Lázár Andor léptek be a legrégebben (1912-ben, illetve 1915-ben), Kányai Kálmán és Keresztes-Fischer Ferenc 1920-ban, míg Kállay Miklós és Gömbös 1930-ban, Fabinyi Tihamér pedig csak 1933-ban lett az Országos Kaszinó tagja.

Az 1943-ban hivatalban lévő kormánynak kilenc tagja, vagyis 60%-a volt kaszinótag, akik közül legrégebbi tagsággal Szinnyei Merse Jenő, vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezett 1913-ból. Keresztes-Fischer személyét már érintettük, Reményi Schneller Lajos, pénzügyminiszter tagsága a húszas évekből származott. A miniszterelnök, Kállay Miklós, ahogyan a fentiekben is láttuk, az előző évtizedben lépett a kaszinó tagjai közé, ugyanúgy, mint Antal István, tárca nélküli nemzetvédelmi-propaganda miniszter és Bornemissza Géza, iparügyi miniszter is. A kormány további három tagja, Lukács Béla, tárca nélküli hadigondozási miniszter, Radocsay László, igazságügyminiszter és Varga József, iparügyi miniszter pedig csak 1940 után lett kaszinótag.

Az időben előre haladva erősödő kapcsolatokat rajzolhatunk fel a kormányzati elit és a kaszinó között: a kormányon belül a kaszinótagok száma általában megközelítette az 50%-t, bár az 1913-as évben jelentős visszaesés volt tapasztalható. A tagsági idők viszont ezzel párhuzamosan csökkentek, ami azt a benyomást kelti, hogy a kormányzati pozíció, illetve az annak közelébe kerülés követelte meg a kaszinói tagságot. Mindössze két mintaévben volt rá példa, hogy valamelyik kormánytag tisztikari pozíciót töltött be, 1893-ban Wekerle Sándor miniszterelnök, 1933-ban Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint Lázár Andor igazságügyminiszter volt a tisztikar tagja. Ha a teljes mintát tekintjük, akkor hat volt vagy leendő kormánytag szerepel a kaszinó tisztikarában. Közülük az előbb említett három személy nemcsak kormánytagsága idején számított tagnak: Wekerle már 1913-ban is, Hóman pedig 1943-ban is, Lázár pedig a kormánytagságát megelőzően, 1923-ban, mind azt követően, 1943-ban is szerepelt. Ghillányi Imre báró a Tisza-kormányban volt földművelésügyi miniszter, de már 1883-ban szerepelt a tisztikarban. Kállay Tibor a Bethlen-kormány pénzügyminisztere volt, ám csak 1943-ban szerepelt a tisztikarban. Fabinyi Tihamér Gömbös Gyula kormányában volt kereskedelemügyi miniszter, ő is csak 1943-ban van jelen az Országos Kaszinó tisztikarában. Ők valószínűleg szorosabban kötődtek a kaszinóhoz, így vélhetően nem csak kormányzati pozíciójuk miatt kötelezték el magukat a társaságnak.

Összességében úgy látszik, hogy a kaszinó megalakulásának évében még nem képviselt, nem képviselhetett szervezett, komoly politikai erőt. Az idő múlásával

azonban egyre jellemzőbb elvárás volt, hogy a kormánytagok a kaszinótagok köréből kerüljenek ki, illetve hogy a kormánytagok kaszinótagokká váljanak. Hogy a kettő közül melyiket tekinthetjük jellemzőbbnek, arra a belépési évszámok vizsgálata adja meg a választ. Ezt azonban a forrás sajátossága miatt csak 1913-tól kezdődően tudjuk elvégezni.

4. táblázat

A kormánytagok átlagos tagsági ideje az Országos Kaszinóban (év)

	1913	1923	1933	1943	
Átlagos tagsági idő	18,5 ¹⁶ 22,5 ¹⁶	26,6	14,2	10,5	12,0

A táblázat azt jelzi, hogy a két világháború között a kormánytagok átlagos tagsági ideje némileg csökkent, az a jellemző tehát, hogy a politikusok a kormányzati tisztség megszerzése után, illetve az előtt nem sokkal léptek be a kaszinóba. Feltételezhető, hogy a politikai elitbe való bekerülést (ami nem feltétlenül jelentett kormánytagságot) követően az Országos Kaszinóba való belépést követelményként állították fel magukkal szemben, hogy informális kapcsolatokat teremtsenek vagy tartsanak fenn ilyen módon is.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kormányzati elit érdekeltsége az Országos Kaszinóban és a már vizsgált törvényhozási részvétel alakulása ellentétes irányú volt. A kezdetben jellemző képviselőség lassan elolvadt. Ezzel ellentétben a megalakulást követő időszakban még elenyésző kormányzati jelenlét fokozatosan nőtt és a két világháború között érte el a maximumát.

A vármegyei hatalom és az Országos Kaszinó

Mivel az Országos Kaszinó az egész országra kiterjedő hatókörű társaskör volt, szükségesnek éreztük, hogy a helyi politikai elit két reprezentáns pozícióját – a főispánokat és az alispánokat – is bevonjuk a vizsgálat körébe. A főispánok ugyan a kormányt képviselték a törvényhatóságokban, de működésük során a helyi elit részévé váltak. Ily módon mind a helyi elit, mind az országos politikai elit részeseinek számítottak. Az alispán a vármegye közvetlen irányítójaként, első számú tisztviselőjeként méltán lehetett a helyi hatalom jellemző szereplője.

Végignézve a főispáni és alispáni listákat, jól látszik, hogy a két társaságot külön kell választanunk. A főispánok körében a kaszinótagság már kezdetekben is elterjedtebb volt. Később a főispáni karban jelen levő kaszinótagok aránya kétszer-háromszor nagyobb, mint az alispánok között. Míg a főispáni karban a kaszinótagság, kis töréssel ugyan, de 1933-ig növekedett, addig az alispánok körében ez az arány fokozatosan, a kezdetektől csökkent.

16 A kormánytagok tagsági idejének átlaga (a Lukács-, illetve a Tisza-kormány tagjainak tagsági ideje alapján).

5. táblázat

A kaszinótagok aránya a főispáni és az alispáni karban (%)

Mintaév	Főispánok	Alispánok
1883	19,5%	17,2%
1893	26,5%	14,5%
1903	38,2%	12,9%
1913	24,7%	4,7%
1923	36,1%	12,0%
1933	16,6%	4,0%
1943	8,6%	7,3%

A főispán kaszinótagok régióként ugyanolyan arányokat mutatnak, mint amelyeket a vidéki tagság: legnagyobb hányaduk a Duna–Tisza közti vármegyékből jött, azután a felvidékiek, majd ismét a Duna–Tisza-köziek és a dunántúliak voltak többségben. Átlagos tagsági idejük azokban a mintaévekben, ahol ez egyáltalán mérhető volt, 11 és 19 év között mozog, ám erősen ingadozik és nem mutat semmilyen határozott, trendszerű elmozdulást.

Az alispánok esetében a területi elhelyezkedés arányai hasonlóan alakultak. Tagsági idejük átlagosan 13 és 29 év között mozog és növekvő tendenciát mutat. (Megjegyzendő, hogy a kis esetszámok miatt e megállapítások érvényessége feletébb korlátozott.) Várakozásainknak megfelelően, az alispáni kar kaszinóbéli részvétele igen mérsékelt, ami egybecseng a vidéki kaszinótagság kis arányával és csekély súlyával, hiszen az alispáni pozíció erősen helyi kötődésű, „csak regionális szinten volt komolyabb presztízsértéke”.¹⁷ Ezzel szemben a főispánok, akik a helyi társadalom és az országos politikai elit határmezsgyéjén álltak, sokkal jelentősebb arányban képviseltették magukat e társaskörben. Annál is inkább, mert a közigazgatást vezető „személyek kiválasztásában fontos – majdhogynem elsődleges – szerepe volt az informális kapcsolatoknak”.¹⁸ Az Országos Kaszinó ebből a szempontból kiváló helynek bizonyult, hiszen – ahogy az a fentiekből kiderül – a kormányzati elit is jelentős arányban képviseltette magát benne.

A KASZINÓ TAGJAINAK FOGLALKOZÁSA

A mintában szereplő 798 főből 732-nek sikerült megtudni az adott mintaévben űzött foglalkozását, így a kategória 91,7%-os felderítettségű. A fehér foltok legnagyobb részt a vidéki tagoknak „köszönhetőek”: esetükben gyakorta semmiféle forrás sem állt rendelkezésünkre. Az egyes almintáknál a hiányzó adatok évenkénti aránya csak a vidéki tagság esetén volt jelentős mértékű (88% – 33%).

Az adathiány mellett a foglalkozási kategóriarendszer megkonstruálása okozott fejtörést. Mivel egy adott intézményt leíró minta jellemzőinek megragadása

¹⁷ Barta–Püski 2000: 10.

¹⁸ Takács 2000: 1048.

volt a célunk, azt találtuk a legcélravezetőbbnek, ha a teljes sokaságban előforduló foglalkozásokat a mintatagok által használt kategóriákat követve csoportosítjuk. A jelenlegi mintában szereplő foglalkozási kategóriák ugyanakkor nem fedik le a társadalomban előforduló foglalkozási csoportok teljességét, illetve bizonyos csoportokban – érthető módon – elsősorban a magas presztízsű foglalkozások szerepeltek kiemelten.¹⁹

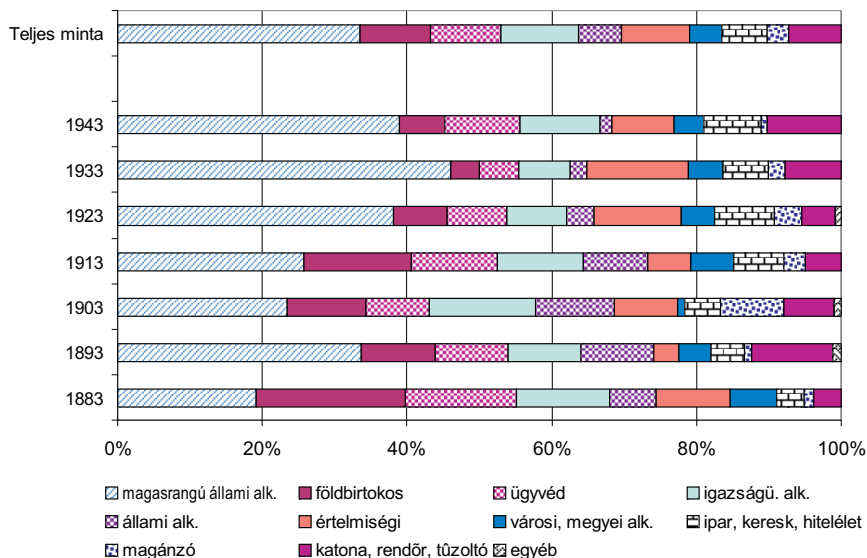
Az adatok részletes vizsgálata után szembetűnik, hogy minden vetületben, minden egyes almintában a magas rangú állami alkalmazottaként definiált foglalkozási csoport volt a legnépesebb. Az összes mintába került személyt évenkénti bontásban megvizsgálva, csupán egy mintaévben 1883-ban nem voltak többségben. Ezt követően már nem esett az arányuk 20% alá és egy esetben a 40%-ot is túlszárnyalta. (Ezzel párhuzamosan az állami alkalmazottak csoportja csökkent, végül 1% körüli értéket ért el.) A magas rangú államiak esetében két korszakhatárt mutat a táblázat; 1893-ban és 1923-ban az előzőekhez képest jelentős a növekedés. Ez összeeseng a kormányzati, a helyi hatalmi elit és a kaszinó tagjai közti már megállapított korrelációval, főként ha figyelembe vesszük, hogy ez a kategória a legmagasabb presztízsű pozíciókat rejti (vö.: 19. lábjegyzet).

1883-ban a földbirtokosok alig több mint 1%-kal voltak többen a tagok között, mint a magas rangú állami alkalmazottak, az idő előrehaladtával azonban fokozatosan teret veszítettek. Jelentős tömeget képviselt még az ügyvédek, valamint a bírák, ügyészek csoportja is, akik aránya ugyan csökkent a kezdetekhez képest, mégis mindvégig fontos szereplői maradtak a tagságnak. Az ő csökkenésük az értelmiségi csoport növekedésével állt párhuzamban. További két mintaévben (1893, 1943) a hivatásos állományban szolgálók csoportja is 10%-on felüli értékeket mutatott. Mindvégig jelentéktelen maradt viszont az alacsonyabb beosztású állami

19 Az első kategóriába a magas rangú állami tisztviselőket soroltuk, ahol a miniszteri szinttől lefelé, a IX. fizetési osztályig szerepeltek a mintatagok, valamint itt szerepeltettük a főispánokat, a konzulokat, a különböző kormánytanácsosokat is. A második csoport az állami alkalmazottak nevet kapta, melyben alacsonyabb beosztású állami alkalmazottak szerepelnek a IX. fizetési osztálytól lefelé, valamint államhivatalnokok, MÁV hivatalnokok, közjegyzők. A harmadik csoportba kerültek a földbirtokosok, náluk néhány esetben előfordult, hogy a földbirtokos megjelölés mellett más foglalkozás is szerepelt, mint nyugalmazott miniszter, főispán, ügyvéd stb. A negyedik kategóriába az ügyvédek kerültek. Tőlük szükséges elkülönítenünk az ötödik csoportban szereplő igazságügyi alkalmazottakat, akik jelentős része bírákból, ügyészekből, illetve néhány alacsonyabb rangú, az igazságügyi igazgatásban alkalmazott tisztviselőből tevődött össze. A hatodik csoport a városi és megyei tisztviselőket foglalja magába: alispánokat, szolgabírókat, írnokokat, aljegyzőket. Az ő közös csoportjegyük, hogy mindannyian a helyi hatalom szolgálatában állnak. A hetedik csoport a piaci szféra egy részét jeleníti meg, akik a kereskedelem, az iparban és a hiteléletben dolgozó alkalmazottak (a különböző bankok és takarékpénztárak igazgatói és más alkalmazottai, a különböző ipari vállalatok igazgatói, alelnökei). Ez esetben is túlnyomó részben a foglalkozási csoport felső szegmense fordult elő. A nyolcadik kategóriába azok kerültek, akik magánzóként, háztulajdonosként, vállalkozóként jelölték meg foglalkozásukat. A kilencedik kategória az értelmiségé, ez olyan foglalkozásokat foglal magába, mint a lapszerkesztő, író, mérnök, irodalomtudós, archeológus, könyvtáros, festőművész, egyetemi tanár, orvos. A tizedik kategória a hivatásos állományokban szolgálóké, összevontan itt szerepelnek a katonák, a rendőrök és a sokkal kevesebb esetben előforduló tüzoltók. A fentiekén kívül van még „egyéb” kategória is, melyben csak három fő szerepel: egy utazó és két egyházi ember.

2. ábra

A mintában szereplő kaszinótagok foglalkozása (%)

N = 732 fő (A skálák szakaszai, balról jobbra haladva, megfelelnek a kulcsban szereplő sorrendnek.)

alkalmazottak, a városi–megyei alkalmazottak, az önállóak és az ipar–kereskedelem–hitelélet alkalmazottainak az aránya.

Nagy Beáta idevágó tanulmánya szerint a tagság majdnem 30%-át az értelmiségi foglalkozásúak tették ki.²⁰ Az általa használt értelmiségi besorolás kétharmad részben ügyvédek, kisebb részben tanárokat jelöl. Kutatásunkban e két foglalkozási kategória külön szerepel. Ha ezeket összevontan kezeljük, akkor a Horthy-korra vonatkozóan csupán 20%-os részesedést találunk. Saját kutatásunk eredményei nem támasztják alá az ő megállapításait, ti. hogy a kaszinói tagság nagy részét az ügyvédek és az értelmiségiek alkották, hiszen jól látható, az említett időszakban az ügyvédek jelenléte folyamatosan csökkent, az értelmiségé némileg nőtt, de alig haladta meg a 10%-ot.

Az említett kutatás konklúziója továbbá, hogy az „Országos Kaszinó esetében feltűnően magas azoknak az aránya, akik polgári hivatással rendelkeztek (vállalatigazgatók, gyárigazgatók, bankárok, értelmiségiek)”,²¹ a négy kategória együttesen a tagság majd 40%-t alkotta. Ezzel szemben adataink e foglalkozási csoportoknak csak 20% körüli részesedését mutatják.

20 Nagy 1987: 16.

21 Nagy 1987: 5.

Egy további kérdés, hogy az imént felrajzolt trendek az almintákban is érvényesülnek-e? Elmondható, hogy a tisztikar foglalkozási megoszlása szinte teljes mértékben azonos a teljes sokságban regisztráltakkal, a tagságban ugyanakkor már más volt a helyzet, itt egy szignifikánsan különböző foglalkozási megoszlást lehet feltérképezni. Ebben a részmintában is a magas rangú államiak aránya a legjelentősebb, de őket az ügyvédek követik, a földbirtokosok részesedése itt is hasonló, ám a negyedik legnépesebb csoportot az iparban, kereskedelemben és a hiteléletben tevékenykedők alkotják, míg az igazságügyi alkalmazottak aránya alig valamivel több, mint öt százalék. Az ügyészek, bírák helyét az ügyvédek foglalták el, és sokkal jelentősebbé vált az értelmiség és a teljes mintában jelentéktelennek bizonyult kategóriák részesedése is (ipar, kereskedelem, hitelélet, önállóak).

A vidékiek és a budapestiek összevetésének ezúttal is korlátozott az érvényesége, a már említett adathiányok miatt. A budapestiek foglalkozási karaktere azonos azzal, amit a teljes mintáról elmondtunk: a legjelentősebb csoportok a magas rangú államiak, az igazságügyi alkalmazottak, az ügyvédek és értelmiségiek, valamint a földbirtokosok. A vidékiek között a földbirtokosok jelenléte markáns, melléjük még a magas rangú államiak és a városi, megyei tisztviselők alkotnak számottevő csoportot. Az évenkénti arányok az adatok hiánya miatt nem értelmezhetőek, de így is látszik, hogy a földbirtokosok jelenléte dominált a vidéki tagság körében.

Összességében tehát két korszakot különíthetünk el a foglalkozási megoszlások alapján. Az első korszak 1923-ig tartott, amikor is a magas rangú állami alkalmazottak és a földbirtokosok adták a tagság közel felét; az ügyvédekkel, ügyészekkel, bírákkal kiegészítve pedig majd 70%-ot tettek ki. A második periódusban jelentősen megemelkedett a magas rangú állami alkalmazottak aránya és a növekvő értelmiségi tagsággal elérte és meghaladta az 50%-ot. A földbirtokosok csoportja és a másik két foglalkozási kategória viszont veszített jelentőségéből. A bethleni konszolidáció kezdetére fokozatosan elolvadt a földbirtokosok 10% feletti részesedése, ugyanakkor a igazságügyi alkalmazottak aránya 10% körüli értéken állandósult. 1923 után az állami adminisztráció legfelső szintjein elhelyezkedők „vették át a hatalmat” a kaszinóban, őket egészítették ki a szintén növekvő számú, elsősorban szabadpályás értelmiségiek. Ettől kezdve ez a két csoport alkotta az Országos Kaszinó tagságának gerincét. A két világháború közötti időszakban az intézmény az úgynevezett középosztályi elemeknek lett fontos gyűjtőhelye, hiszen a fogalmazói kar elitje, az ügyvédek, bírák, ügyészek, valamint az értelmiségiek csoportja a középosztály egy-egy szegmensét képviselték.

FŐRENDEK ÉS DOKTOROK AZ ORSZÁGOS KASZINÓBAN

A fenti változás jól leírhatóan ígérkezett a címek és rangok vizsgálatával. A kutatás során három, illetve négy előnevet vizsgáltunk; a főnemesi grófi és bárói, valamint az újkeletű vitézi rangot, illetve a doktori címet.

7. táblázat

Foglalkozási megoszlások az Országos Kaszinóban a tisztikar–tagság relációjában (%)

	Magasrangú állami alkalmazott		Állami alkalmazott		Földbirtokok		Ügyvéd		Igazságügyi alkalmazott		Városi, megyei alkalmazott		Ipar, kereskedelem, hitellet		Magánzó		Ertelemiség		Katonatiszt, rendőr, tüzoltó	
	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság
1883	31,8	2,9	6,8	5,9	13,6	29,4	9,1	23,5	20,5	2,9	2,3	11,8	-	8,8	-	2,9	9,1	11,8	6,8	-
1893	41,8	20,6	7,3	14,7	9,1	11,8	3,6	20,6	12,7	5,9	5,5	2,9	3,6	5,9	1,8	-	-	8,8	12,7	8,8
1903	30,4	15,2	10,7	10,9	14,3	6,5	5,4	13,0	19,6	8,7	1,8	-	1,8	8,7	3,6	15,2	5,4	13,0	7,1	6,5
1913	29,1	21,7	5,5	13,0	18,2	10,9	12,7	10,9	18,2	4,3	1,8	10,9	3,6	10,9	1,8	4,3	7,3	4,3	1,8	8,7
1923	38,1	37,8	1,6	6,7	6,3	8,9	7,9	8,9	12,7	2,2	4,8	4,4	4,8	13,3	3,2	4,4	12,7	11,1	6,3	2,2
1933	54,5	37,1	-	4,8	3,0	4,8	4,5	6,5	7,6	6,5	4,5	4,8	6,1	6,5	-	4,8	13,6	14,5	6,1	9,7
1943	43,1	34,4	1,5	1,6	4,6	8,2	10,8	9,8	9,2	13,1	4,6	3,3	7,7	8,2	-	1,6	9,2	8,2	9,2	11,5
A teljes mintában	39,1	26,2	4,5	7,6	9,4	10,4	7,7	12,2	13,9	6,7	3,7	5,2	4,2	8,8	1,5	4,9	8,4	10,4	7,2	7,3

N (Tisztikar) = 389 fő, N (tagság) = 295 fő

8. táblázat

Az előnevek előfordulási gyakorisága a teljes mintában évenként (%)

Mintaév	Előnévvel nem rendelkezik	Gróf	Báró	Vitéz	Doktor
1883	75,0	8,3	2,4	–	13,1
1893	71,8	4,5	6,4	–	17,3
1903	66,4	4,5	3,6	–	25,5
1913	54,6	4,6	3,7	–	37,0
1923	43,2	0,8	1,5	–	52,3
1933	33,6	–	2,3	0,8	62,5
1943	31,7	–	–	2,4	63,5
Teljes minta	52,0	2,6	2,8	0,5	41,1

Az első összevetésből látható, hogy az Országos Kaszinó teljes tagságának több mint a felére, időben egyre csökkenő tendenciával ugyan, de a címnélküliség a jellemző. 1933-ra – a vitézi cím megjelenésével egyidőben – a grófok és a bárók eltűntek a kaszinóból.

A grófok és a bárók számukban sem tekinthető jelentős sokaságnak, a teljes mintában 23 gróf és 22 báró szerepelt. Az Országos Kaszinó közössége nem mutat felülreprezentáltságot sem a grófi, sem a bárói cím vonatkozásában, ami egybevág az előzetes várakozásokkal, jelenlétük mégis erőteljes volt. Ennek a fényében vetődik fel a kérdés: van-e valami jellegzetessége ennek a 45 fős társaságnak, olyan, amivel megmagyarázhatnák a kaszinóhoz való kötődésüket?

A grófok között Széchenyiek, Telekiek, Somssichok, Apponyiak, Andrásyok találhatók, a bárók csoportjában pedig többek között a Podmaniczky, a Máriássy, a Majthényi családok tagjai. A 12 grófi személy között hatan olyan család tagjai (Apponyi, Batthyány, Bethlen, Széchenyi, Teleki, Zichy), akik az 1885-ös reform előtt több mint öt taggal képviseltették magukat a főrendiházban, közülük három család (Apponyi, Széchenyi, Zichy) 1885 után is jelentős számban volt jelen a törvényhozás felső házában. Vagyis „neveik mögött a magyar főnemességnek éppúgy, mint a dualizmus jelenében is mintegy aktív magját érezzük megjeleníteni”.²² A bárók közül ebből az aktív magból csupán a Podmaniczky család volt jelen.

Fogalkozásukat tekintve az említett főrendi személyek elsősorban magas állami hivatalt töltöttek be, vagy földbirtokosként definiálták magukat – a grófok között volt inkább gyakori a földbirtokosság. A bárók felerészben magas rangú állami hivatalban dolgoztak, egyötödük földbirtokos és mintegy 20%-uk katona. Földbirtokait vizsgálva kiderül, hogy 12 arisztokratának jelen tudásunk szerint nem volt 100 k. holdon felüli birtoka. A fennmaradók legnagyobb része (65,5%) 5000 hold alatti, kisebb része pedig 5000 hold feletti birtokkal rendelkezett. Ez utóbbiak jellemzően a grófok közül kerültek ki.

22 Vörös 1987: 404.

Az Országos Kaszinóban szereplő arisztokraták politikai szerepvállalása többnyire a törvényhozásra korlátozódott; ez jellemzőbb volt közöttük, mint a kaszinó teljes tagságában.²³ Ennek az almintának csupán a fele nem vett részt a törvényhozás egyik házában sem. Felsőházi (22%) és képviselőházi (24%) arányuk is jóval meghaladta a teljes tagság megfelelő arányszámait. A grófi címmel rendelkező tagok mintegy 40%-a volt tagja a képviselőháznak és további 26%-uk ült a felsőházban. A báróknak csak egynegyede volt a törvényhozás valamely házában jelen, 17%-uk felsőházi, 9%-uk képviselőházi tag.

A tisztikar tagjai között magasabb volt a főrendűek száma, de ugyanez figyelhető meg a budapesti tagság javára a vidékiekkel szemben is. Aki grófként vagy báróként iratkozott be a kaszinóba, annak nagyobb esélye nyílt arra, hogy a tisztikar tagja lehessen, és sokkal inkább jött Budapestről, mint vidékről. A többi mutató a fentiekkel azonosan alakult. A vidéki tagságban a címnélküliség a 80%-t is meghaladta. (A budapesti tagságban ez alig szárnyalta túl az 50%-ot.) Míg a grófok a vidékiek között feleannyian, addig a bárók kétszer annyian voltak. A doktori címmel rendelkezők aránya viszont itt még a 10%-t sem érte el, szemben a tagságra jellemző 40% körüli értékkel. A vidéki tagok tehát az alapsokaságtól teljesen eltérő képet mutatnak e tekintetben, míg a tisztikarban feltűnő a főnemesi rangúak magas aránya. Ettől függetlenül a kaszinó tisztikara a tagságot többé-kevésbé hűen reprezentálta.

Az Országos Kaszinó tagságában – a 20. század elejétől – egyre gyakoribbá vált a doktori címmel rendelkezők jelenléte. A teljes tagság több mint 40%-a tartozott ide, jellemzően jogi doktorátusról volt szó. A doktori címek aránya az 1923-as és az azt követő mintákban volt erőteljes, amikor a tagság több, mint felének volt doktori címe.

A KASZINÓ TAGJAINAK FÖLDBIRTOKAI

Meg kell jegyeznünk, hogy a gazdacímtárak sajátosságai és hiányai miatt²⁴ az alábbi adatok csak hozzávetőlegesen adnak hiteles képet.²⁵ A 798 fős mintából 204 esetben kaptunk értékelhető adatot. Eszerint a kaszinó tagjainak 74%-a valószínűleg nem rendelkezett 100 k. holdon felüli földbirtokkal. A 204, 100 k. hold feletti földtulajdonosnak csupán a 30%-a nevezte magát földbirtokosnak. A birtokkal rendelkezők körében emellett jelentős arányban voltak még magas rangú állami tisztviselők (29,8%), magánzók (8,4%) és városi alkalmazottak (5,6%). A földdel rendelkező kisebbség átlagos földnagysága a teljes vizsgált időszakra tekintve 1992 k.h. volt. Ennek a látszólagos ellentmondásnak bizonyára az az oka, hogy ez a kis számú tag-

23 Vö. Péter 1998:211.

24 Erről részletesebben lásd Kolossa–Puskás 1978.

25 Az 1883-as mintában szereplő esetekben az 1897-es gazdacímtár adatait használtuk, mivel az 1893-ban megjelent hasonló címtárhoz nem csatoltak névmutatót, így a mintaszemélyek teljes körű visszakeresésétől el kellett tekintenünk. Az 1893-as mintánál szintén ezt a címtárat használtuk, mint időben hozzá legközelebb esőt. Az 1903-as és az 1913-as minták esetében az 1911-es gazdacímtár volt hasznunkra. Az 1923-as mintaévhez az 1925-ös, az 1933-as mintánál az 1935-ös összeírást használtuk. Az utolsó mintaévhez nem állt rendelkezésre ilyen jellegű forrás.

ság 1913-ig viszonylag nagy területű birtokokkal rendelkezett (átlagos földnagyságuk meghaladta a 2000 holdat minden mintaévben). Az évenkénti bontásban kitűnik, hogy az 1903 és az 1913 közti időszakban kezdődött meg a birtokosok arányának csökkenése.²⁶ Ez a tendencia az elkövetkező tíz évben felerősödött, ekkor mintegy 10%-kal esett a birtokosok aránya és radikálisan lecsökkent az átlagos földnagyság is. A 100 holdon felüli földbirtokkal rendelkezők aránya a mintaévek során a kezdeti 66%-ról 15% körüli értékre csökkent, emellett fokozatosan eltűntek a 20 ezer holdon felüli nagybirtokok.²⁷

9. táblázat

A földbirtokok átlagos nagysága mintaévenként

Mintaév	Átlagos földnagyság (k. hold)	A birtokok maximális mérete (k. hold)	A 100 holdon felüli birtokkal rendelkezők %-os aránya az adott mintaévben
1883	2325,55	22.348	66%
1893	2254,52	26.471	50,9%
1903	2121,50	23.756	29,1%
1913	2774,36	23.758	25,9%
1923	649,00	2439	15,2%
1933	514,00	2450	15,6%
A teljes mintában	1992,09	26.471	25,6%

N=204 fő

A mintánkénti összevetésben a tisztkar átlagos földnagysága a legnagyobb (2308 k.h.), ugyanakkor a vidéki tagságban voltak a birtokosok a legnagyobb arányban (50,5%). Itt az átlagos földnagyság közel fele volt a másik két almintáénak (1095 k.h.), a maximum érték pedig kevesebb, mint a hatoda a többiekének (4682 k.h.). Vagyis a vidéki tagság több, de kisebb birtokokkal bírt, mint a budapesti lakllyel (is) rendelkező, és a tisztkarban helyet foglaló társai.

A birtokméretek vizsgálatához birtokkategóriákat alakítottunk ki. Ebből kivüláglik, hogy a földdel rendelkező tagság több mint fele 1000 holdon aluli birtokkal rendelkezett (10. táblázat).²⁸ A két világháború között 80–90%-os volt ennek a birtoknagyságnak a részesedése, miként ezt már Nagy Beáta is kimutatta. A tagság további egyharmada 1000–5000 hold közötti földeknek volt a tulajdonosa, őket középbirtokosként definiálhatjuk. Rajtuk kívül volt még egy majd 7%-nyi csoport, akik az 5000 holdon felüli birtokkal rendelkeztek. Az 1923-as mintaévtől kezdve az 1000 hold feletti birtokosok aránya megcsappant, az 5000 hold feletti pedig teljesen eltűntek.

A mintánkénti összehasonlítás során gyakorlatilag az imént leírt trendek ismétlődnek, nagyobb eltéréseket nem találunk a három alminta között, kivéve azt, hogy 5000 holdon felüli birtokosok sohasem voltak a vidékiek körében. Ennek oka való-

26 Vö. Kolossa–Puskás 1978: 480.

27 Nagy Beáta a 100 k. holdon felüliek arányát a két világháború között 30%-ra teszi (Nagy 1987: 6).

28 Nagy 1987: 17.

színűleg az, hogy az arisztokraták, akik rendelkezhettek ilyen nagyságú földtulajdonnal nem vidékiként iratkoztak be a kaszinóba, így torzítják a kirajzolódó képet.

10. táblázat
A kaszinó tagsága által birtokolt földnagyság birtokkategóriánként
alminták szerint (%)

	100–200 k. hold	200–1000 k. hold	2000–5000 k. hold	5000 k. hold felett
Tisztikar	17,6	38,9	36,1	7,4
Budapesti tagság	12,0	56,0	22,0	10,0
Vidéki tagság	10,9	41,3	47,8	0

N (tisztikar) = 108 fő, N (budapesti tagság) = 50 fő, N (vidéki tagság) = 46 fő

Az 5000 k. hold feletti birtokosokat alaposabban is megvizsgáltuk. 13 esetben regisztráltunk ilyen nagyságú birtokot, ami a tisztikari azonosságokból adódóan valószínűleg csak nyolc különböző személyt takart. Gróf Zichy Jenőt (két mintaévben), Gorove Jánost, gróf Somssich Andort, gróf Széchenyi Bélát (négy mintaévben), Ugron Gábort, gróf Andrássy Tivadart, gróf Teleki Gézát (két mintaévben) és gróf Teleki Sámuelét. Mint látható, két kivétellel arisztokrata birtokosokról volt szó (ám az arisztokrata tagoknak nem több mint 30%-a tartozott csak ide). Ők minden esetben budapesti tagként szerepeltek a kaszinóban. (1913 után, mint a fentiekből is látszik, nem volt már ilyen méretű birtokkal rendelkező személy a kaszinó tagjai között.) Foglalkozásukat tekintve 60%-uk vallotta magát földbirtokosnak és 17%-uk magas állami hivatal viselőnek. Politikailag igen aktívak voltak, hiszen közülük hárman a felsőház, négyen pedig a képviselőház tagjaként működtek.

Összességében a kaszinótagok egynegyedének volt 100 holdon felüli birtoka. A legtöbb birtokos a vidékiek közül került ki, az átlagos birtoknagyság pedig 2000 hold körül mozgott. A kép további differenciálásával az is kirajzolódott, hogy a dualizmus idején a földdel rendelkezők között körülbelül azonos arányban szerepeltek 1000 hold feletti és alatti közép- és nagybirtokosok, a két világháború között azonban egyértelműen az 1000 hold alatti középirtokosok domináltak.

* * *

Az Országos Kaszinó két politikatörténeti korszakon átívelő történetében nem találni olyan markáns korszakhatárt, amely minden vizsgált dimenzióban érvényesnek ítéltető.

A törvényhozásban való részvétel szempontjából a megalakulás éve után húzhatunk határvonalat. 1883-ban a tagság majdnem 40%-a volt a képviselőház tagja, ami tíz év elteltével 20% alá csökkent, majd a csökkenés tovább folytatódott.

Ha az Országos Kaszinó valóban azért alakult, mert a politikai elit olyan irányban bővült, hogy az új emberek már nem értek be a Nemzeti Kaszinóba,²⁹ akkor en-

29 Szabó 1992.

nek a politikai elitnek az útja a törvényhozásból a kormányzati elitbe vezetett. A képviselői mandátumok arányának csökkenésével párhuzamosan megnőtt a kormánytagok, illetve a magasrangú állami tisztviselők aránya a kaszinóban. Ezt a folyamatot Wekerle Sándor – a kaszinó igazgatójának – miniszterelnökké választása érezhetően meggyorsította. A jelenség az 1923-as mintaévtől újból lejátszódott. (Ennek részletes feltárása egy következő kutatás tárgya.)

A tagság foglalkozását tekintve az 1913-as mintaévnél húzhatunk határvonalat, amikortól a magát földbirtokosnak nevező csoport fokozatosan teret veszített, ezzel párhuzamosan az 5000 hold feletti birtokosok is teljesen eltűntek. Így a századfordulót követően az Országos Kaszinóban a köztisztviselők jelentős részvételét az ügyvédek, bírák és értelmiségiek nagyarányú jelenléte egészítette ki. A kaszinóban nem képviseltek nagy súlyt a középosztály polgári összetevői (ipar és kereskedelmi élet területén dolgozók, magánzók). Mindez a szakirodalom szóhasználatában azt jelenti, hogy az *úri középosztályt* láthatjuk itt megjelenni. Érdekes és kételyeket ébresztő tény e fogalomhasználat kapcsolatban, hogy az érintettek maguk sohasem használtak ilyen definíciót.

A társaság saját magáról adott jellemzései, leírásai egy-egy évkönyv beköszönő fejezeteiből, az alapszabályból, illetve a kaszinói díszvacsorák és előadások nyomtatott szövegeiből követhetők nyomon. A két világháború közötti korszakra nézve még kiterjedtebbek az öndefiníció forrásai, ekkor ugyanis többször biztosítottak alkalmat arra, hogy az egyesület vezető személyiségeinek gondolatait közzé tegyék.

Az Országos Kaszinó tagsága, a vonatkozó dokumentumok szerint, megalakulásakor még nem tudta saját társadalmi jellemzőit az érvényes fogalomrendszerbe beleilleszteni. Ezért is választottak egy átmeneti kategóriát az alapszabályban arra, hogy meghatározzák, kiknek a társasköréről is van valójában szó. Az elnevezési huzavonáról tudósító írások szerint felmerült a „Nemesi kaszinó”³⁰ illetve „Gentry-klub”³¹ elnevezés is, de a legtöbben a középosztály megjelölést támogatták. Ezt kívánták volna az alapszabályba illeszteni, aminek azonban gátat szabott a mágnás tagok³² jelenléte az alapítók között. Így az alapító iratba a „magyar társadalom művelt osztályai”³³ kifejezés került.

A folyamat végét véleményünk szerint az 1889-es évkönyv megfogalmazása jelenti, amikor a nyíltan vállalt középosztályi mivoltukat pontos distinkciókkal egészítették ki: „értelmi és vagyoni állás szerinti középosztályhoz tartozók”.³⁴ Az 1886-ban kiadott *Budapesti társaság* című kötet fel is oldja számunkra e fogalom jelentését: az Országos Kaszinó „a régi magyar nemességnek és felsőbb honoratior elemeknek szívélyes benső tömörítését vette célba”.³⁵ Az elnevezéskor felmerülő kettősség a továbbiakban is jellemző maradt, a közvélemény a kaszinót még a ki-

30 *Budapesti Hírlap* 1883. január 29.

31 *Pesti Hírlap* 1883. január 30.

32 Az alapítók névsorát közli dabasi Halász 1932: 101–104.

33 *Az Országos Kaszinó Alapszabályai* 1883: 3.

34 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1889-es évről*: 4.

35 *Budapesti társaság*: 442.

lencvenes években is „gentry kaszinónak”³⁶ nevezte. Herczeg Ferenc azonban mint a kaszinó tagja cáfolja ezt a közkeletű vélekedést, egyben pontos leírást is ad: „A név már akkor sem fedezte e tartalmát, a tagok túlnyomó többsége állami és törvényhatósági tisztviselőkől, katonatisztekéből, politikusokból és szabadfoglalkozásúakból toborzódott, a földbirtokos gentry a törpe kisebbséget tette.”³⁷ Tény tehát, hogy a kaszinói tagság és a kaszinót kívülről leíró közönség különböző definíciókat használtak az itt jelenlevők leírására. Fontos megjegyezni, hogy míg a kaszinóban folytatott és nyilvánosságra került diskurzusokban a dzsentri-probléma sohasem konstituálódott (annak ellenére, hogy a megalakuláskor voltak hangok, akik a gentry kaszinó nevet adták volna társaskörüknek), addig a kortárs szemlélők számára – ahogyan a fentiekben már utaltunk rá – egyértelműnek látszott ez a fogalomhasználat. Erre magyarázat lehet, hogy „[a] gentry szó, sőt jóformán a történelmi középosztály elnevezés is, ma inkább fogalom. Gyűjtőfogalma mindazon hibáknak, melyekkel a magyar középosztályt – s benne a régi köznemesség utódait – több-kevesebb joggal vádolják.”³⁸ A dzsentri-probléma és a kaszinó összekapcsolása a két világháború között is továbbélt a közvéleményben, „[a]z Országos Kaszinó még ma is számos ajakon még állandóan gentry kaszinóként szerepel.”³⁹ Idővel azonban a kívülállók számára is elfogadottá vált a kaszinó társadalmának középosztályként való meghatározása. A folyamat a korabeli sajtóban is jól nyomon követhető: „A középosztály anyagi leromlásának tükre, az Országos Kaszinó.”⁴⁰ Vagy: „ki kívánhatná a B-listára került államhivatalnoktól [...] a reszkető földbirtokostól, hogy a *Százszál gyertya* mellett mulasson hajnalig.”⁴¹

Ami az öndefiníciókat illeti, a két világháború közötti forrásokban a középosztályiség teljesen egyértelmű fogalomhasználatá szilárdult: „Kaszinónknak [...] feladata az is, hogy a nemzetnek, elsősorban a középosztályunknak a java elemeit itt egyéssítse.”⁴² Illetve a későbbiekben: „az Országos Kaszinóban, mint a középosztályunknak, a nemzet gerincének otthonában.”⁴³ Ekkor, eltérően a korábbiaktól, önmagukról szólva elismerik egyre rosszabbodó helyzetüket és „a pusztuló magyar középosztály”⁴⁴ menteváraként emlegetik a kaszinót. A középosztály problémáját ezúttal már saját problémaként kezelik és annak megoldását keresik. Ennek fényében nem véletlen, hogy a kaszinóban megrendezett előadások legfőbb napirendi pontjai

36 Herczeg 1939: 33.

37 Herczeg 1939: 33.

38 Radisics 1917: 4.

39 *Az ötven éves Pesti Hírlap* 1928: 1054.

40 *Pesti Napló* 1933. április

41 *Lantos Magazin* 1930: 425.

42 Dr. gr. Teleki Pál előadása *A magyar társadalmi politikáról* címmel. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1926-os évről*: 138.

43 Dr. Antal Géza előadása *A magyar középosztály szerepéről nemzetünk újraépítési munkájáról* címmel. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1929-es évről*: 193.

44 Dr. Balás Károly Wekerle-emlékszerleg beszéde 1943. január 31-én. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1943-as évről*: 175.

„a kaszinó és a benne képviselt magyar középosztály mai helyzetében fontos érdekeit és kötelességeit érintő problémák”⁴⁵ voltak.

Az erről szóló diskurzus uralkodó jegye a pozitívumok kiemelése volt, minden megszólalás a meglevő definíciós bizonytalanságot kívánta megszüntetni. Sajat társadalmi vezető szerepük bizonyításának szentelték a legnagyobb teret, hiszen nem kevesebbet állítottak, minthogy a kaszinó egy társaságba egyesítette az „ország vezető intelligenciáját”,⁴⁶ mert a „vezető államférfiak kaszinónk nagyra becsült tagjai voltak”,⁴⁷ ahol „közéletünk irányításában résztvevők”⁴⁸ múltatták az időt. Identitásuk politikai aspektusának kifejezésével sem maradtak adósak, többször elhangzott, hogy ezen a helyen „a jobboldal kilencvenkilenc százalékban van képviselve (Felkiáltások: Száz százalékban)”.⁴⁹ Fogalomhasználatuk tehát egyértelműen az Országos Kaszinó tagságának középosztályi besorolását követeli meg. Amely a társadalom vezető osztályaként, jobboldali beállítottságuként, anyagilag nehéz helyzetben levőként konstituálódott: „a kaszinó a gazdaságtól idegenkedő, konzervatív elemek gyűjtőhelye”.⁵⁰ A fentieket az általunk elvégzett empirikus kutatás is alátámasztja: az Országos Kaszinóban a dualizmus korában kiformalódó és a két világháború között megszilárdult polgári elemektől mentes, úri középosztályt látjuk megjelenni.

---

45 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1927-es évről*: 3.

46 Kállay Tibor Wekerle-émlékserleg beszéde 1942. január 25-én. *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1942-es évről*: 173.

47 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1921-es évről*: 3.

48 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1938-as évről*: 4.

49 Dr. Csathó Kálmán előadása *Színházról és irodalomról* címmel. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1929-es évről*: 161.

50 Dr. Vladár Gábor Wekerle emlék-serleg beszéde 1939. *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1939-es évről*: 165.

1. melléklet

Az Országos Kaszinó igazgatóinak és gazdáinak jegyzéke

	Igazgatók		Gazdák
1883–1921 dr. Wekerle Sándor	1883–1886 gr. Zichy Jenő	1883 Reviczky Ambrus	1883–1884 Dessewffy Arisztid
		1884–1897 Péchy Tamás	1884–1885 br. Splényi Ödön
	1887–1891 br. Fiáth Miklós		1885–1891 Vajda Ottó
	1892–1913 gr. Teleki Géza		1891–1895 Kazy Ottó 1895–1898 br. Splényi Ödön 1898–1900 br. Atzél Béla 1900–1902 Vajda Ottó 1902–1924 Lisznyai Damó Tihamér
	1914–1919 Piukovits József	1898–1899 br. Atzél Béla	
		1990–1909 Gulner Gyula	
		1910–1920 Csathó Ferenc	
1922–1925 dr. Nádosy Imre	1920–1941 gr. Teleki Pál	1921–1925 dr. Tőry Gusztáv	1924 Csík Imre 1924–1930 dr. Hodossy Gedeon
1926–1940 dr. Halász Lajos		1926–1929 dr. Bernát István	
		1930–1931 dr. Hodossy Gedeon	1930–1933 dr. Bárdió László
		1932–1944 ifj. dr. Wekerle Sándor	1933–1934 Krenesey Béla 1934–1935 Hets Béla 1935–1941 Szabó Nándor
1941–1944 dr. Balás Kornél	1942–1944 dr. Kállay Tibor		1941–1944 Malatinszky Lajos

Forrás: Az Országos Kaszinó évkönyve az 1883–1943-as évekről

2. melléklet

Az Országos Kaszinó taglétszámának alakulása 1883–1943

Év	Tagok száma	Rendes tagok száma	Vidéki tagok száma
1883	632 fő	445 fő	187 fő
1884	765 fő	516 fő	249 fő
1885	750 fő	477 fő	273 fő
1886	779 fő	474 fő	305 fő
1887	787 fő	471 fő	316 fő
1888	769 fő	443 fő	326 fő
1889	803 fő	457 fő	346 fő
1890	876 fő	nincs adat	nincs adat
1891	975 fő	563 fő	412 fő
1892	1007 fő	567 fő	440 fő
1893	1052 fő	572 fő	480 fő
1894	1098 fő	594 fő	503 fő
1895	1195 fő	651 fő	544 fő
1896	1302 fő	702 fő	600 fő
1897	1356 fő	733 fő	623 fő
1898	1468 fő	813 fő	654 fő
1899	1609 fő	922 fő	672 fő
1900	1700 fő	1046 fő	638 fő
1901	1722 fő	1108 fő	614 fő
1902	1727 fő	1150 fő	577 fő
1903	1727 fő	1183 fő	554 fő
1904	1757 fő	1236 fő	521 fő
1905	1797 fő	1298 fő	499 fő
1906	1800 fő	1314 fő	478 fő
1907	1832 fő	1339 fő	447 fő
1908	1840 fő	1344 fő	483 fő
1909	1859 fő	1356 fő	503 fő
1910	1869 fő	nincs adat	nincs adat
1911	1932 fő	nincs adat	nincs adat
1912	1970 fő	1403 fő	567 fő
1913	2036 fő	1435 fő	601 fő
1914	2043 fő	1438 fő	605 fő
1915	2051 fő	1446 fő	605 fő
1916	2095 fő	1478 fő	617 fő
1917	2227 fő	1562 fő	665 fő
1918	2177 fő	1558 fő	619 fő
1919	2112 fő	nincs adat	nincs adat
1920	2286 fő	nincs adat	nincs adat
1921	2353 fő	1879 fő	474 fő
1922	2168 fő	nincs adat	nincs adat
1923	2189 fő	nincs adat	nincs adat
1924	2122 fő	nincs adat	nincs adat
1925	2040 fő	1773 fő	267 fő
1926	1984 fő	1735 fő	249 fő
1927	1966 fő	1726 fő	240 fő

Év	Tagok száma	Rendes tagok száma	Vidéki tagok száma
1928	1931 fő	1712 fő	219 fő
1929	1913 fő	nincs adat	nincs adat
1930	1863 fő	1648 fő	215 fő
1931	1803 fő	1505 fő	222 fő
1932	1706 fő	1488 fő	218 fő
1933	1664 fő	nincs adat	nincs adat
1934	1596 fő	1383 fő	213 fő
1935	1564 fő	1353 fő	211 fő
1936	1537 fő	1339 fő	199 fő
1937	1519 fő	1317 fő	202 fő
1938	1494 fő	1297 fő	197 fő
1939	1472 fő	1276 fő	196 fő
1940	1480 fő	1297 fő	183 fő
1941	1501 fő	1320 fő	181 fő
1942	1580 fő	1382 fő	198 fő
1943	1683 fő	1483 fő	200 fő

Forrás: Az Országos Kaszinó évkönyve az 1883–1943-as évekről

FORRÁSOK

- Bognár János József 1927: *Három évtized egy úri kaszinó életéből*. Budapest
- Dobrovits Sándor 1936: Budapest egyesületei. In: Illyefalvi Lajos (szerk.) *Statisztikai Közlemények* 74/3. Budapest
- Fodor Erzsébet 1930: Az Országos Kaszinó tegnap és ma. *Lantos Magazin* 274–276.
- dabasi Halász Lajos 1932: *Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883–1933*. Budapest
- Lippay Zoltán 1919: *A magyar birtokos középosztály és a közélet*. Budapest
- A klubélet III. 1928. *Az ötven éves Pesti Hírlap* 1057–1065.
- Az Országos Kaszinó alapszabályai 1883, 1885, 1930–1943*. Budapest 1931–1944.
- Az Országos Kaszinó évkönyve 1883–1943*. (Előbb az *Országos Kaszinó Évi Jelentései* címen) Budapest, 1884–1944.
- Az Országos Kaszinó évkönyvének melléklete 1926–1933*. Budapest, 1927–1932.
- Pór Edit (szerk.) 1988: *Magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. Budapest
- Rab Gusztáv 1933: A kaszinók alkonya. *Pesti Napló* 1933. április 16. 41.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta Róbert – Püski Levente 2000: *Az alispáni kar társadalmi összetétele az 1920-as években*. Debrecen
- Benedek Gábor 1987: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. /Rendi társadalom – polgári társadalom 1./* Salgótarján, 391–396.

- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 1999: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest
- A budapesti társaság*. Budapest, 1886.
- Gyáni Gábor 1997: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 1265–1305.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest
- Gyáni Gábor – Kövér György 2001: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest
- Hanák Péter 1962a: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle* 2. 210–243.
- Hanák Péter 1962b: A „magyar középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* 3. 23–40.
- Herczeg Ferenc 1939: *A Gótikus ház*. Budapest
- Kolossa Tamás – Puskás Julianna 1978: A 100 katasztrális holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 3–4. 444–480.
- Laczkó Miklós 1980: Budapest társadalma a két világháború között. In: *Budapest története V*. Budapest, 415–465.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Budapest
- Nagy Beáta 1987: Klubok, kaszinó, társaskörök: az elit társaséletének színhelyei. In: Lengyel György (szerk.) *Történeti szociológiai tanulmányok a XIX–XX. századi magyar társadalomról* 5. Budapest, 3–20.
- Péter László 1998: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. In: uő.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest
- Püski Levente 1995: A politikai elit változásai 1919 után. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest
- Püski Levente 1996: *Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. Debrecen
- Radisics Elemér 1917: *A magyar középosztály jövőjéről. Tekintettel a zsidóság térfoglalására*. Budapest
- Rudai Rezső 1936: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. *Történelmi Szemle* 3–4. 199–230.
- Takács Tibor 2000: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. *Századok* 5. 1029–1099.
- Vörös Károly 1978a: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: *Budapest története IV*. Budapest, 321–525.
- Vörös Károly 1978b: A világváros útján 1896–1918. In: *Budapest története IV*. Budapest, 525–777.
- Vörös Károly 1987: A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei) In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. /Rendi társadalom – polgári társadalom 1./* Salgótarján, 397–405.